

EEN DAM TEGEN HET LEEGLOPEN VAN DE DEMOCRATIE: PLEIDOOI VOOR HET BEHOUD VAN DE OPKOMSTPLICHT

Bart Engelen¹

ABSTRACT – From time to time, Belgian citizens and politicians question the value of compulsory attendance. After doing away with some misunderstandings about what also goes by the misnomer ‘compulsory voting’, I analyze the normative debate about its desirability. Rebutting the arguments of its opponents in several ways, I argue that it enhances rather than violates democracy and its central values of political participation, representativeness and equality. As the remarkably high turnout levels in Belgian elections indicate, compulsory attendance motivates citizens to exercise their hard-won right to vote. Conveying the message that each vote matters, it involves the least well-off in the political process, thereby ensuring that their concerns are being heeded. By imposing only a small demand, it is thus able to prevent our inclusive democratic system from running empty.

Zo af en toe, doorgaans in de verkiezingstijd, komt in België de opkomstplicht ter discussie te staan. Meestal wordt al schertsend gesteld dat ze niet meer van deze tijd is en dat het dan ook hoog tijd wordt om ze af te schaffen². In dit artikel probeer ik enkele van de vaakst gehoorde misvattingen over de opkomstplicht te analyseren en te weerleggen. Terwijl ik in het eerste deel enkele feiten overloop om duidelijk te maken waar het precies over gaat, bespreek ik in het tweede deel de discussie rond de wenselijkheid van de opkomstplicht. Hier probeer ik, op basis van zowel consequentistische als principiële argumenten, aan te tonen dat ze een remedie kan vormen voor enkele van de ernstigste problemen waar democratieën over heel de wereld tegenwoordig mee geconfronteerd worden. In het derde deel analyseer ik de achtergrond van de discussie tussen voor- en tegenstanders en expliciteer ik enkele fundamentele kwesties in het theoretiseren over democratie. In het vierde en laatste deel rond ik mijn pleidooi voor het behoud van de opkomstplicht af.

¹ Ik ben, als aspirant van het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek – Vlaanderen (F.W.O.-Vlaanderen), verbonden aan het Hoger Instituut voor Wijsbegeerte van de K.U.Leuven. Graag zou ik prof. Vandevelde, mijn collega's op het Centrum voor Economie en Ethiek en drie anonieme reviewers van dit tijdschrift willen bedanken voor hun commentaren op eerdere versies van dit artikel.

² Zo kwam in oktober 2004 de opkomstplicht nog ter discussie nadat onderzoek had uitgewezen dat het toenmalige Vlaams Blok meer kiezers zou verliezen dan de andere partijen indien de opkomstplicht zou worden afgeschaft (De Morgen, 2004: 1-3). In mei 2004 hadden VLD-kamerleden Hilde Vautmans, Annemie Turtelboom en Miguel Chevalier nog een wetsvoorstel ingediend om de opkomstplicht af te schaffen (Vautmans e.a., 2004a). Omdat ze niet beschikten over de vereiste gekwalificeerde meerderheid om de Grondwet aan te passen, wilden ze alvast de sancties voor thuisblijvers afschaffen (Vautmans e.a., 2004b). Dit zijn slechts enkele van de vele politieke pogingen om de opkomstplicht af te schaffen.

1. De feiten

België was het eerste land om de opkomstplicht in te voeren. Deze bestaat al sinds 1893, dus lang voordat vrouwen in 1948 stemrecht en onmiddellijk ook opkomstplicht kregen. Helaas wordt ze al te vaak aangeduid met de term ‘stemplicht’. Dit is misleidend, omdat een Belgische burger enkel verplicht is zich aan te melden bij zijn stembureau³. Omdat de stemming zelf volledig geheim verloopt, kan niemand hem verplichten ook daadwerkelijk een stem uit te brengen. Hij kan steeds, volledig legaal, blanco stemmen of ongeldig stemmen⁴. Hij kan natuurlijk ook verzuimen aan de opkomstplicht en gewoon thuisblijven. Geldige redenen hiervoor zijn een verblijf in het buitenland, ziekte of principiële bezwaren (zoals gewetensbezwaren omdat men het fundamenteel oneens is met de huidige werking van de democratie). De vrederechter is telkens vrij te beslissen of het opgegeven excuus geldig is. Iemand die zijn afwezigheid niet kan verantwoorden, riskeert een boete van 25 tot 50. Indien hij deze niet betaalt, kan hij veroordeeld worden, ook al is deze kans klein: in 1999 werden amper 332 van de 692 670 Belgische thuisblijvers in vervolging gesteld.

België behoort tot het dertigtal landen dat zijn burgers verplicht op te dagen bij verkiezingen. Ook al zijn er heel wat verschillen in de manier waarop deze plicht wordt geformuleerd en afgedwongen (IDEA, 2002: 106-109), toch hebben de volgende landen momenteel een of andere wetgeving hieromtrent: Argentinië, Australië, België, Bolivia, Brazilië, Chili, Costa Rica, Cyprus, Dominicaanse Republiek, Ecuador, Egypte (enkel verplicht voor mannen), Fiji, Filippijnen, Griekenland, Honduras, Italië, Liechtenstein, Luxemburg, Mexico, Nauru, Oostenrijk (verplicht in enkele provincies), Paraguay, Peru, Singapore, Thailand, Turkije, Uruguay, Venezuela en Zwitserland (verplicht in één kanton)⁵. Dat betekent dat 1 op 5 kiesgerechtigde burgers in een democratie verplicht wordt om zich aan te melden aan zijn stembureau⁶. De opkomstplicht is dus niet de institutionele rariteit die heel wat tegenstanders ervan maken.

³ Ik gebruik uitsluitend de mannelijke termen (hij, hem, zijn) bij het spreken over de burger of de kiezer, omdat deze woorden nu eenmaal mannelijk van geslacht zijn. Het gebruik van vrouwelijke termen (hetzij zonder, hetzij samen met mannelijke termen) is in dit opzicht niet enkel overbodig, maar ook taalkundig foutief.

⁴ Om blanco te stemmen moet men niets invullen op het stembiljet of de optie ‘blanco’ aanduiden op de stemcomputer. Om bewust ongeldig te stemmen moet men iets tekenen of schrijven op het stembiljet of de magneetkaart plooiën die wordt gebruikt bij elektronisch stemmen. Informatie over de Belgische electorale wetten en de institutionalisering van de opkomstplicht kan gevonden worden door te zoeken naar ‘stemplicht’ op de websites van de Belgische regering (<http://www.belgium.be>) en de Standaard (<http://www.standaard.be>).

⁵ Ik ben tot deze lijst gekomen door een vergelijkende studie van verschillende betrouwbare bronnen (Bartlett & Murray, 2000; CIA, 2003; IDEA, 2002: 109). Een goede toetssteen vormen de gegevens van de Interparlementaire Unie (IPU), een organisatie met 130 parlementen als leden. Op hun website (<http://www.ipu.org/parline-e/parlinesearch.asp>) kan men informatie vinden over hun huidige electorale systemen. De diversiteit van de aard en implementatie van de wetten die opkomst verplichten zorgt ervoor dat er onenigheid is over een aantal landen. Omdat er bijvoorbeeld geen consensus is over Gabon, Guatemala en Panama, heb ik deze niet in de lijst opgenomen. Landen waar de opkomstplicht nog steeds bestaat, maar niet wordt afgedwongen en daardoor ook steeds minder wordt nageleefd zijn de Filippijnen, Italië en Venezuela. Sommige landen hebben zulke wetten afgeschaft, zoals Oostenrijk (waar opkomstplicht nationaal gold tot 1979), Frankrijk (waar opkomstplicht gold voor de Senaat in de jaren '50 en '60), Nederland (waar opkomstplicht gold tot 1971) en Zwitserland (waar opkomstplicht nationaal gold tot 1974).

⁶ De term ‘democratie’ verwijst hier naar een lijst van ongeveer 120 zogenaamde ‘electorale democratieën’, opgesteld door de internationale organisatie Freedomhouse (Freedomhouse, 1999; Freedomhouse, 2003; Freedomhouse, 2004: 5). De data in verband met de bevolking komen van het US Census Bureau (USCB, 2004).

2. De discussie

De discussie over de wenselijkheid van de opkomstplicht wordt, vaak met de nodige strijdvaardigheid, zowel op het politieke als op het academische niveau gevoerd. Men kan een onderscheid maken tussen twee soorten argumenten. Terwijl consequentialistische argumenten zich baseren op de gevolgen van (het afschaffen van) de opkomstplicht, nemen andere argumenten een meer principieel standpunt in. Ik probeer deze scheiding te handhaven, ook al zijn ze onderling sterk verweven.

2.1. Consequentialistische argumenten

Het eerste en belangrijkste argument stelt dat de opkomstplicht wenselijk is omdat het de opkomst verhoogt. Dit is begrijpelijk: als burgers verplicht worden naar het stembokje te gaan en gesanctioneerd worden als ze dit niet doen, zullen ze in grotere getale komen opdagen. De cijfers bevestigen deze intuïtie. Een eerste methode vergelijkt landen met en zonder opkomstplicht. Haast alle studies stellen dat, rekening houdend met de omstandigheden, de opkomst 10 tot 16% hoger ligt als deze verplicht wordt (Lijphart, 1998: 8; IDEA, 2004: 26). Probleem bij deze methode is dat ze geen causaal verband kan aantonen (Jackman, 2001: 16315). Een tweede methode analyseert daarom de gevolgen van het invoeren of afschaffen van de opkomstplicht in een land. In België (1893) steeg de opkomst onmiddellijk na de invoering van 84 tot 94,6% (Ackaert & De Winter, 1996: 2). Dit betekent dat het destijds 2 van de 3 geregistreerde thuisblijvers heeft overtuigd op te dagen. Dezelfde evolutie doet zich voor in alle andere landen waarvan gegevens beschikbaar zijn. In Australië (1924) steeg de opkomst van 57,9% tot maar liefst 91,3% van de geregistreerde kiezers (Newman, 1997). In Costa Rica (1959) steeg de opkomst van 49,6% tot 71,5%⁷. In Chili (1962) steeg ze van 32,1% tot 50,0%, in Uruguay (1970) van 66,9% tot 88,2% en in Thailand (1997) van 65,0% tot 70,1%. Al deze cijfers wijzen erop dat de opkomstplicht wel degelijk praktisch implementeerbaar is. Van alle institutionele maatregelen met een positieve impact op het opkomstpercentage is de opkomstplicht de meest efficiënte: overal waar ze wordt ingevoerd blijkt ze in haar opzet te slagen (Billiet, 2001: 8; Lijphart, 1997: 7-10).

Relevanter voor de Belgische situatie is echter de vraag wat er gebeurt als de opkomstplicht wordt afgeschaft. In Nederland (1971) daalde de opkomst van 92,1% tot 77,8%. In Zwitserland (1974) daalde deze gemiddeld van 53,2% tot 43,6%. In het enige Zwitserse kanton dat de opkomstplicht behield ligt de opkomst sindsdien 20% hoger dan in de andere (IDEA, 2004: 26-29). In Oostenrijk moest elke burger komen opdagen bij de presidentiële verkiezingen tot begin jaren '80, resulterend in een opkomst die overal ongeveer dezelfde was en uitmondde in een gemiddelde van 91,6% van de geregistreerde kiezers in 1980. In de 4 provincies waar de opkomstplicht werd

⁷ Indien anders vermeld, zijn de cijfers over opkomstpercentages afkomstig van het International Institute for Democracy and Electoral Assistance (IDEA). Waar mogelijk en indien anders vermeld, druk ik de opkomst, het aantal kiesgerechtigde burgers die een stem uitbrengen, uit als een percentage van de (geschatte) bevolking op kiesgerechtigde leeftijd. Vaak wordt deze echter uitgedrukt als een percentage van de geregistreerde kiezers, maar deze methode overschat vaak de opkomst, omdat niet elke kiesgerechtigde burger werkelijk geregistreerd is.

behouden steeg ze nog tot 95% in 1986, terwijl ze in de overige provincies daalde tot 85% (Hirczy, 1994: 71-74). Dit maakt duidelijk dat de opkomstplicht in staat is te verhinderen dat steeds meer mensen niet meer deelnemen aan de verkiezingen.

Dit laatste lijkt zelfs een algemene tendens te zijn. Zo is in al deze landen de opkomst blijven dalen tot historische dieptepunten. Ook in andere landen is dit het geval. De gemiddelde opkomst is wereldwijd gedaald van 73% in het midden van de jaren '80 tot 64% in het midden van de jaren '90 (IDEA, 2002: 76). Sindsdien gaat het, vooral in de zogenaamde 'gevestigde democratieën'⁸, van kwaad naar erger. Zo hebben ook Canada, Frankrijk, Japan, Spanje en het Verenigd Koninkrijk recentelijk hun laagste opkomstprijl ooit bereikt. Een goed voorbeeld van deze evolutie is de gemiddelde opkomst in de verkiezingen voor het Europese Parlement, die systematisch is gedaald van 63% van de geregistreerde kiezers in 1979 tot een absoluut dieptepunt van 45,7% in 2004 (EP, 2004). Wereldwijd maken dus steeds minder burgers gebruik van hun recht om hun vertegenwoordigers te kiezen.

Dit staat in sterk contrast met de situatie in België, waar de opkomst niet systematisch daalt en steeds boven de 83% is gebleven. Sinds 1948 (toen ook vrouwen deel moesten nemen aan verkiezingen) nam gemiddeld 87,4% van de kiesgerechtigden of 92,5% van de geregistreerden deel aan verkiezingen⁹. In 2004 daagde 90,81% van alle geregistreerde Belgische burgers op om te stemmen, wat overeenkomt met ongeveer 84% van alle kiesgerechtigden. Deze opkomst, de hoogste van alle leden van de Europese Unie, zal naar alle waarschijnlijkheid flink dalen indien de opkomstplicht zou worden afgeschaft. Aan de hand van enquêtes kan men proberen te achterhalen hoeveel burgers dan nog zouden deelnemen aan verkiezingen. Ook al kan men niet zeker weten wat de geïnterviewden daadwerkelijk zouden doen in dit hypothetische scenario, toch zijn de resultaten duidelijk: ongeveer 1 op 3 zegt nooit meer te zullen stemmen, terwijl 1 op 3 nog steeds zou gaan stemmen. De rest antwoordt 'soms', 'meestal' of 'weet niet' (Ackaert & De Winter, 1996: 14; Billiet, 2001: 11-13; Hooghe & Pelleriaux, 1997: 6). Dit alles wijst erop dat de opkomst in België in dit geval zal dalen met 30% tot 40% (Hooghe & Pelleriaux, 1998: 420-421).

Deze empirische gegevens vormen echter pas een argument voor de opkomstplicht als blijkt dat een hoge opkomst belangrijk is voor de democratie. Om dit aan te tonen, wil ik wijzen op de negatieve gevolgen van een dalende participatie. Als minder burgers deelnemen aan verkiezingen, wat het moment bij uitstek is om hun voorkeuren en meningen te uiten, daalt de beschikbare informatie over hun wensen. Mensen die hun stem niet actief uitbrengen kunnen ook niet gehoord worden. Dit is nefast voor het vertegenwoordigende karakter van een representatieve democratie, omdat een lage opkomst doorgaans een ongelijke opkomst betekent: "low turnout means unequal and socioeconomically biased turnout" (Lijphart, 1997: 2). Minder geprivilegieerde burgers (met minder onderwijs en inkomen) blijven meer thuis dan anderen. Onderzoek heeft aangetoond dat deze goed gedocumenteerde evolutie zich ook zal voordoen wanneer de opkomstplicht in België zou afgeschaft worden: "van diegenen met ten hoogste lager

⁸ Ik verwijs hierbij naar een lijst van 36 landen met een bevolking van minstens een kwart miljoen en een onafgebroken democratisch bestel tijdens de laatste twee decennia (Lijphart, 1999: 48-50).

⁹ Dit is erg hoog in vergelijking met andere landen. België staat hiermee zevende in de lijst van landen gerangschikt op gemiddelde opkomst sinds de Tweede Wereldoorlog. De enige leden van de Europese Unie die ongeveer even goed doen zijn landen die ook ervaring hebben met de opkomstplicht (Italië, Oostenrijk en Nederland).

onderwijs antwoordt maar liefst 49% dat ze nooit zouden gaan stemmen; bij diegenen met hoger onderwijs is dat slechts 10%” (Hooghe & Pelleriaux, 1997: 11). Terwijl beide groepen nu even groot zijn in de samenleving en in de groep van kiezers, zou dit een verschuiving betekenen in die mate dat de groep met hoger onderwijs (28,2%) bijna dubbel zo sterk zal vertegenwoordigd worden dan de groep met hoogstens lager onderwijs (16,9%). Hetzelfde geldt voor de verhoudingen tussen de verschillende beroepen: werklozen, ongeschoolde arbeiders, huisvrouwen en -mannen zullen zwakker vertegenwoordigd worden dan kaderpersoneel, bediendes en zelfstandigen.

Bovendien leidt een ongelijke opkomst tot een ongelijke politieke invloed: “if you don’t vote, you don’t count” (Burnham, 1987: 99). Dat er niet wordt geluisterd naar degene die niet van zich laat horen is niet alleen intuïtief begrijpelijk en volledig normaal in een representatieve democratie, maar ook wetenschappelijk onderbouwd (Lijphart, 1997: 4-5). De opkomstplicht vormt dus een goed instrument om te garanderen dat de belangen van de minderbedeelden op politiek niveau worden behartigd. Dat de afschaffing ervan zal leiden tot een marginalisering van de zwakste groepen uit de samenleving vormt een belangrijk consequentialistisch argument voor de opkomstplicht.

Een hoge opkomst is bovendien cruciaal voor de legitimiteit van het democratische proces. Herman de Croo, zelf tegenstander van de opkomstplicht, geeft dit toe: “ik voel me toch *legitiemer* verkozen als ik weet dat iedereen aan de verkiezingen heeft deelgenomen” (Nieuwsblad, 2004). Om het probleem te illustreren kan men verwijzen naar de presidentsverkiezingen van 2000 in de Verenigde Staten, waar slechts de helft van de kiezers kwam opdagen. Mede daardoor kon G.W. Bush met amper 50 miljoen van de 217 miljoen mogelijke stemmen verkozen worden. Dat men hier moeilijk kunnen spreken van de wil van de meerderheid en dus van het volk, schaadt volgens mij de legitimiteit van het verworven mandaat. In zulke situaties worden de verkozenen bovendien steeds minder aansprakelijk ten aanzien van de bevolking in haar geheel, omdat ze slechts verantwoording moeten afleggen aan een steeds kleiner wordende groep kiezers.

Een lage opkomst dreigt dus de degelijke werking van een democratie te ondermijnen. Om de legitimiteit van het politieke systeem te vrijwaren, zouden burgers niet enkel moeten kunnen stemmen, maar dit ook daadwerkelijk doen: “the democratic goal should be not just universal *suffrage* but universal or near-universal *turnout*” (Lijphart, 1997: 2). Uit onderzoek blijkt inderdaad dat op die manier de ongelijkheden in participatie tot een minimum worden beperkt en de problemen rond representativiteit, legitimiteit en aansprakelijkheid worden vermeden (Jackman, 2001: 16316; Lijphart, 1998: 3, 9).

Tegenstanders van de opkomstplicht gaan hier niet mee akkoord. De meeste onder hen stellen dat een lage opkomst inderdaad een slecht teken is, vooral omdat het wijst op een gebrek aan politieke betrokkenheid bij een grote groep burgers. Ze vinden echter dat verplichte deelname dit laatste helemaal niet oplost en enkel de valse indruk geeft dat er geen probleem is. Het werkt wel het symptoom weg (lage opkomst), maar niet de wortels van het probleem (politieke apathie, ontevredenheid en vervreemding). Indien men de opkomst wil hanteren als maatstaf voor het democratische gehalte van het politieke systeem, moet men de stemplicht afschaffen, omdat deze een artificieel beeld oplevert. Participatie is enkel wenselijk is als het vrijwillig gebeurt en dus getuigt van een authentieke betrokkenheid in en kennis van het politieke gebeuren. Om deze analyse kracht bij te zetten verwijzen ze naar de vaststelling dat opkomstplicht gepaard gaat met

een hoger aantal blanco stemmen, willekeurige stemmen en andere proteststemmen. Zo blijkt dat ongeveer 370 000 Belgische burgers in 2004 hun stem hebben ‘verkwanseld’ door blanco of ongeldig te stemmen (dit vormt 4,87% van alle geregistreerde burgers, naast de 9,19% die helemaal niet komt opdagen)¹⁰. Aangezien zulke stemmen niets bijdragen tot het democratische proces, heeft het geen zin deze mensen nog langer te verplichten.

Dit argument kan op verschillende manieren beantwoord worden. Een eerste antwoord stelt dat deze groep ‘verloren’ stemmen niet zo groot is als de stemmen die door de opkomstplicht worden ‘gewonnen’. Dit houdt echter geen rekening met het feit dat ook heel wat geldige stemmen proteststemmen kunnen zijn. Zo kiezen sommige burgers volledig willekeurig (door bijvoorbeeld enkel het bolletje links boven te kleuren) of op basis van een opvallende naam. Bovendien uit een groeiend aantal Vlamingen zijn ontevredenheid over de politiek door op het extreem rechtse (toenmalige) Vlaams Blok te stemmen. In tegenstelling tot heel wat tegenstanders van de opkomstplicht, die dit een belangrijke reden vinden om deze af te schaffen¹¹, acht ik zulke partijpolitieke strategieën niet relevant in een discussie over de wenselijkheid van de opkomstplicht. Deze draait immers rond de vraag of een dergelijke ingreep de werking van de democratie zou verbeteren.

Een tweede antwoord verwijst naar de mogelijkheid om een blanco proteststem uit te brengen. In dit opzicht pleit ik voor het toevoegen van een extra optie, zoals een stem voor ‘geen van bovenstaande’ of een open ruimte waar mensen hun mening kunnen neerschrijven. Op die manier worden proteststemmen zichtbaarder en makkelijker te interpreteren. Het staat immers vast dat heel wat ontevreden burgers die nu nog een proteststem uitbrengen niet meer zullen opdagen indien de opkomstplicht zou worden afgeschaft. Maar liefst 45% van de burgers met weinig vertrouwen in de politiek zou niet langer gaan stemmen tegenover slechts 10% van de burgers met veel vertrouwen (Billiet, 2001: 14-17). Het afschaffen van de opkomstplicht neemt dus niet de ontevredenheid, maar wel de zichtbaarheid ervan weg¹². Tegenstanders stellen hier doorgaans tegenover dat thuisblijvers een krachtig signaal sturen naar de politici dat ze niet tevreden zijn met de huidige gang van zaken (Vautmans e.a., 2004a). Zoals ik reeds heb vermeld, houden politici echter weinig of geen rekening met burgers die niet komen

¹⁰ Deze cijfers zijn afkomstig van de Belgische regering (<http://elections2004.belgium.be/nl/>).

¹¹ Volgens een recent onderzoek zou het toenmalige Vlaams Blok maar liefst 48% van haar kiezers verliezen als de opkomstplicht afgeschaft zou worden, vergeleken met een algemene daling van de opkomst met ongeveer 35% (De Morgen, 2004: 1-3). Interessant waren de reacties hierop van de verschillende politieke partijen, die vasthielden aan hun oorspronkelijke standpunten en argumenten (CD&V en sp.a voor, VLD tegen de opkomstplicht). Geen van hen liet zich dus verleiden om het spel van de verkiezingen te winnen door de regels ervan aan te passen. Het Vlaams Blok zelf bleef weliswaar voorstander van een afschaffing van de opkomstplicht, maar schilderde dit plots af als een plan om hen klein te krijgen. Bovenstaande gegevens stroken niet met vroeger onderzoek dat aantoonde dat de afschaffing van de opkomstplicht slechts een beperkte invloed zou hebben op de electorale resultaten (Hooghe & Pelleriaux, 1997: 7-10). De verklaring hiervoor is waarschijnlijk dat deze enquête al dateert van 1991, toen het Vlaams Blok nog maar 10,3% van de geldige Vlaamse stemmen kreeg en dus niet de 24,2% die het behaalde in 2004.

¹² Dit wordt ook duidelijk wanneer men kijkt naar de evolutie van de blanco en ongeldige stemmen, die toch grotendeels dienen geïnterpreteerd te worden als proteststemmen (geen van de kandidaten verdient een stem). Zo blijkt dat maar liefst 70% van de burgers die een dergelijke stem uitbrengen beweren niet meer te zullen opdagen als de opkomstplicht wordt afgeschaft. Amper 3% zegt nog steeds te zullen gaan stemmen (Hooghe & Pelleriaux, 1997: 8).

opdagen: “zij tellen, in de meest letterlijke betekenis, niet mee” (Hooghe & Pelleriaux, 1997: 12). Een bijkomend probleem is dat hun motivaties, intenties en opinies meer divers en dus moeilijker interpreteerbaar zijn dan gesuggereerd wordt: hun stilzwijgen spreekt in vele tonen. Terwijl sommigen hun afkeuring uiten door thuis te blijven (waarom deelnemen als niets helpt?), keuren anderen juist impliciet de huidige politiek goed (waarom deelnemen als alles in orde is?). Anderen vertrouwen dan weer het oordeel van de burgers die wel een stem uitbrengen (zwijgen is instemmen). Tenslotte blijven heel wat burgers thuis om andere dan politieke of antipolitieke redenen: ze zijn eenvoudigweg niet in staat om aan hun plicht te voldoen, omdat ze te oud of te ziek zijn. Door de opkomstplicht kan men deze verschillende motivaties beter differentiëren. Het behoud van de opkomstplicht garandeert stelt dus de politici in staat de verschillende meningen in de samenleving te achterhalen.

Een derde antwoord bouwt hierop verder door te argumenteren dat elke stem telt, dus ook de ‘minder betrokken’ stem en de proteststem. Dit vindt, samen met het algemeen enkelvoudig stemrecht, haar grondslag in het principe van politieke gelijkheid, dat centraal staat in elke democratie en bij uitstek gerealiseerd wordt bij verkiezingen. De opkomstplicht geldt hier als stimulans voor iedere burger om zijn politieke kapitaal van exact één stem ook daadwerkelijk te investeren. Doordat vooral de minder gegoede burgers op die manier aangespoord worden om gebruik te maken van hun vaak recentelijk en moeizaam verworven stem, blijft de politieke gelijkheid gegarandeerd.

Uit de algemene bezorgdheid over de veel besproken ‘kloof’ tussen burger en politiek blijkt dat haast iedereen vindt dat politieke apathie en vervreemding de democratie geen goed doen. Men dient daarom te analyseren welke gevolgen de opkomstplicht hiervoor heeft. Op het niveau van de burger argumenteren tegenstanders dat de opkomstplicht het probleem verergert: door burgers tegen hun zin te verplichten deel te nemen, schaadt men hun vertrouwen in de politiek en verbreedt men de kloof alleen maar verder (IDEA, 2004: 106). Er wordt dan ook gesteld dat de opkomstplicht moet worden afgeschaft om “het vertrouwen in de instellingen van ons land” te herstellen (Vautmans e.a., 2004b). Ze vergeten echter aan te tonen op welke manier een dergelijke aanpassing van de electorale regels in staat zou zijn de burgers meer te betrekken in het politieke gebeuren. Volgens voorstanders vormt de opkomstplicht precies een motivatie voor burgers om zich beter te informeren over de politiek: als ze dan toch moeten gaan stemmen, zullen ze meer moeite doen om te weten te komen waarover het gaat en welke opties ze hebben. Opkomstplicht zou op die manier wel in staat zijn de politieke apathie, onwetendheid en vervreemding tegen te gaan en de kloof enigszins te dichten. In tegenstelling hiermee zorgt een lage opkomst in landen zonder opkomstplicht ervoor dat minder gegoede groepen minder impact op het beleid hebben. Dit leidt tot meer gevoelens van machteloosheid, fatalisme en politiek wantrouwen en op die manier tot nog minder participatie. Steeds grotere groepen komen terecht in een neerwaartse vicieuze cirkel van politieke marginalisering, isolering en vervreemding (Hill, 2002: 85). De politiek meest kwetsbare burgers haken bijgevolg eerst af en lijken steeds minder in staat om terug aan te knopen met het politieke leven.

Op het niveau van de politiek stellen tegenstanders dat de opkomstplicht het probleem alleen maar verdoezelt (door de opkomst artificieel te verhogen) en daardoor een oplossing in de weg staat. Ik heb echter geargumenteed dat het afschaffen ervan het probleem evenmin oplost en, erger nog, de zichtbaarheid ervan vermindert. Volgens tegen-

standers verzekert de opkomstplicht de politici van voldoende stemmen: de afschaffing ervan dwingt hen om zich opnieuw met de kiezers zelf bezig te houden. Dit argument is problematisch, omdat politici ook bij een hoge opkomst niet weten voor wie de burgers zullen stemmen (Hooghe & Pelleriaux, 1998: 423). Voorstanders verdedigen daarentegen dat de opkomstplicht de politici motiveert om de politiek ‘kiezersvriendelijk’ te maken. Dit geldt onder meer voor de registratie- en stemprocedures: een overheid die haar kiezers verplicht zich aan te melden bij het stemhokje heeft er alle belang bij institutionele obstakels op de weg daar naartoe te verwijderen. Enkel als stemmen een kleine moeite is, kan men de opkomstplicht geloofwaardig afdwingen. Landen met opkomstplicht als Australië en België kunnen op dit vlak inderdaad als voorbeeld gelden. Maar ‘kiezersvriendelijk’ betekent ook dat de overheid gehoor geeft aan de verzuchtingen van haar kiezers. Bij een hoge opkomst kunnen meer burgers de overheid afstraffen voor een slecht beleid, zodat deze meer rekening met hen moet houden.

Er is ook onenigheid over de gevolgen van de opkomstplicht op het niveau van het politieke debat zelf. Volgens tegenstanders stijgt dit als enkel geïnteresseerde en politiek bewuste burgers deelnemen aan verkiezingen. Omdat opkomstplicht ook de ongeïnteresseerden betreft, wordt de politiek verder getrivialiseerd, hetgeen de kans verhoogt op demagogie en populisme. Het volstaat voorlopig echter op te merken dat een dergelijke trivialisering zich ook voordoet in landen met stemrecht. Politici spenderen erg veel moeite, tijd en vooral geld aan hun campagnes, zonder op politiek relevante en belangrijke thema’s te concentreren. Die invloed van geld bij verkiezingen versterkt bovendien verder de ongelijkheid die gepaard gaat met een lage opkomst en vergroot de kans dat gegoede belangengroepen en minderheden de politieke agenda controleren. Voorstanders argumenteren in dit opzicht dat de opkomstplicht de behoefte aan gigantische campagnekosten overbodig maakt. Als de staat ervoor zorgt dat burgers komen opdagen bij verkiezingen, kunnen politici zich concentreren op het overtuigen van kiezers op basis van hun programma’s.

Door een gebrek aan onderzoek is men voorlopig niet in staat accuraat in te schatten in welke mate deze gevolgen zich (zouden) voordoen. Dat de opkomstplicht een oppervlakkige oplossing vormt voor meer fundamentele problemen snijdt in ieder geval langs twee kanten en geldt evenzeer voor het afschaffen van de opkomstplicht. Natuurlijk is het geen wondermiddel voor alle problemen waar hedendaagse democratieën als België mee geconfronteerd worden. Het is echter eveneens belangrijk in te zien dat deze niet te wijten zijn aan de opkomstplicht zelf. Een belangrijk voordeel ervan is bovendien dat het de politici in staat stelt om de bestaande problemen beter in kaart te brengen.

Mijn argument dat een verhoging van de opkomst de democratie ten goede komt is afhankelijk van de gehanteerde invulling van democratie. Alvorens hierop terug te komen, wil ik de tegenstanders van antwoord dienen die stellen dat dit consequentialistische voordeel bereikt wordt door een principieel ontoelaatbare maatregel.

2.2. *Principiële argumenten*

Volgens hen is de opkomstplicht principieel illegitiem in een democratie, omdat het principe van vrije verkiezingen vereist dat burgers vrij zijn om te kiezen of ze al dan niet gaan stemmen. Het democratische recht van iedere burger om te gaan stemmen behelst

ook steeds het recht om niet te gaan stemmen (Hicks, 2002: 65; IDEA, 2004: 23; Vanmaercke, 1993: 66-67). De kracht van dit argument is gebaseerd op de stelling dat de opkomstplicht de individuele vrijheid schendt, een waarde die elke democraat hoog aanschrijft. Ook al maakt men hierbij vaak gebruik van bombastische taal dat een dergelijke inbreuk op de vrijheid naar tirannie neigt en dus ondemocratisch is (Lijphart, 1997: 11), toch komt het erop neer dat een overheid haar burgers niet mag verplichten tot iets waar ze niet vrijwillig voor kiezen.

Ten eerste dient men te begrijpen dat de keuzevrijheid, waar dit argument zich op baseert, tot op zekere hoogte een illusie is (Billiet, 2001: 8-9). Iemands politieke interesse en betrokkenheid hangen onlosmakelijk samen met structurele factoren, zoals zijn sociale positie en culturele achtergrond. De bevinding dat, na het afschaffen van de opkomstplicht, minder geschoolde burgers meer zouden thuisblijven dan anderen toont aan dat de keuze om deel te nemen niet geschiedt op basis van een volledig vrije wil. Een niet vrij gekozen gebrek aan onderwijs vormt een obstakel dat heel wat burgers verhindert te participeren. Vrijheid van deelname (stemrecht) kan daarom niet verdedigd worden op basis van absolute keuzevrijheid.

Ten tweede wil ik nogmaals verduidelijken dat burgers helemaal niet worden verplicht te stemmen: opdagen aan het stembureau zonder te stemmen is een volledig legale manier om aan de opkomstplicht te voldoen. Geheime verkiezingen garanderen dat het recht om niet te stemmen niet geschonden wordt. De Europese Commissie voor Mensenrechten heeft in dit opzicht bovendien verklaard dat de opkomstplicht geen enkel mensenrecht schendt (Vanmaercke, 1993: 73). Zowel politiek, antipolitiek als apolitiek gemotiveerde burgers hebben de keuzevrijheid om hun mening op allerlei manieren te uiten (blanco stem of proteststem)¹³. Tegenstanders dienen vervolgens te argumenteren dat het verplichten van burgers om op te dagen tegen hun zin een ongeoorloofde aantasting van hun vrijheid vormt. Dat iedere burger het recht heeft thuis te blijven vormt bijgevolg het basisargument van principiële tegenstanders van de opkomstplicht.

Ten derde wil ik daarom argumenteren dat opdagen bij verkiezingen een erg kleine moeite is. Vergeleken met andere verplichtingen, zoals de leerplicht of het betalen van belastingen, vormt de opkomstplicht slechts een minimale inperking van iemands vrijheid. Indien tegenstanders het werkelijk te veel gevraagd vinden om één keer om de twee of drie jaar uit hun huis te komen, kunnen ze er nog steeds voor kiezen om de boete van 25 te betalen. Dat hun argumentatie uitmondt in een extreem libertarisme, bespreek ik hieronder verder.

Tenslotte kan men stellen dat er niets ondemocratisch is aan het verplichten van burgers om iets te doen dat ze niet vrijwillig zouden doen. Elk democratisch regime kan en mag een wet doen naleven, ook al is dit tegen de zin van sommige van haar burgers. De onderliggende gedachte dat rechten in een democratie steeds gepaard gaan met plichten

¹³ Het feit dat de opkomstplicht de burgers niet verplicht een keuze te maken tussen de bestaande alternatieven weerlegt ook meteen het argument dat ze niet onverschillig mogen zijn. Het enige waartoe ze worden verplicht is hun eventuele onverschilligheid te uiten. Men zou kunnen stellen dat burgers wel degelijk worden verplicht een keuze te maken, maar dit is ook het geval bij stemrecht. Hier keuren de thuisblijvers immers stilzwijgend het resultaat van de verkiezing goed en dragen daardoor indirect bij tot de procedure waarmee de verkozenen hun mandaat verwerven (ik maak hier abstractie van de bewuste intenties van thuisblijvers, die, zoals ik heb aangetoond, erg diverse motivaties kunnen hebben). Het argument dat een burger niet mag verplicht worden te kiezen is als dusdanig niet tegen stemplicht gericht, maar tegen elk democratisch electoraal proces.

is dan ook het belangrijkste principiële argument voor de opkomstplicht. Omdat dit zich situeert in een discussie wat democratie precies betekent, ga ik hier vervolgens dieper op in.

3. De achtergrond van de discussie

De discussie, zoals ik die heb geschetst, komt voort uit het feit “dat zowel voor- als tegenstanders zich op de democratie beroepen om hun argumentatie kracht bij te zetten” (Vanmaercke, 1993: 65). Ik wil daarom hun verschillende invullingen hiervan verder expliciteren en analyseren.

3.1. *De achtergrond van de consequentialistische argumenten*

Ik pleit, samen met de voorstanders van opkomstplicht, voor een opvatting van democratie met effectieve participatie als centrale waarde: “where few take part in decisions there is little democracy; the more participation there is in decisions, the more democracy there is” (Verba & Nie, 1972: 1). Belangrijk hierbij is dat deze definitie gebaseerd is op het zelfbestuur van het volk: “democracy is universally understood as a form of government involving ‘rule by the people’, which has essentially been its meaning since the term and practice were introduced” (Dahl, 2001: 3405).

Omdat directe participatie van het volk in politieke beslissingen moeilijk realiseerbaar is in grote samenlevingen, moet men hiervoor een beroep doen op een vorm van vertegenwoordiging. Aangezien verkiezingen het instrument zijn waarmee de bevolking zijn vertegenwoordigers kiest, is een hoge opkomst cruciaal. Bij een lage opkomst komen democratische waarden en concepten als vertegenwoordiging, gelijkheid (iedereen één stem en elke stem telt), legitimiteit, wil van het volk en wil van de meerderheid op het spel te staan en dreigt de democratie zelf leeg te lopen.

Men dient zich hier bovendien de vraag te stellen welk alternatief tegenstanders van de opkomstplicht precies verdedigen. Sommigen onder hen stellen dat een lage opkomst niet noodzakelijk nefast is. Het argument dat dit een teken zou zijn van tevredenheid bij het electoraat (Jackman, 1987: 418) wordt echter weerlegd door de bevinding dat thuisblijvers doorgaans minder tevreden zijn over het politieke regime dan zij die wel gaan stemmen (Hill, 2002: 85-86). Thuisblijven getuigt doorgaans dus eerder van apathie, desinteresse en vervreemding dan van tevredenheid. Anderen stellen daarom dat een stem van zulke burgers, die doorgaans weinig kennis hebben van de politiek, de democratie niet bevordert. Enkel de ‘goed geïnformeerde’, ‘betrokken’ en ‘bewust gemotiveerde’ opinies en voorkeuren zouden bijdragen tot het democratische gehalte van de politiek. Omdat een hogere opkomst niet gepaard gaat met een grotere legitimiteit van de verkozenen of van het systeem, biedt dit geen garantie voor meer democratie (IDEA, 2002: 106). Door de opkomstplicht af te schaffen, selecteert men de minder relevante elementen weg: het resultaat van het leeglopen van de democratie is dus positief, omdat deze als het ware wordt gezuiverd. Ook al is dit beeld vaak enkel impliciet aanwezig in hun argumentatie, wil ik het naar elitisme neigende karakter ervan expliciteren. Omdat

in een democratie iedere stem telt, dienen verkiezingen te peilen naar de meningen van alle burgers en niet alleen naar die van de betrokken burgers. Een democratie is immers fundamenteel “gebaseerd op de notie dat elke mens evenwaardig is, ongeacht kennis, rijkdom, opleiding of geslacht” (Hooghe & Pelleriaux, 1997: 14).

Om de politieke gelijkheid, die precies zo uniek is aan verkiezingen, zo goed mogelijk te kunnen realiseren, krijgen sommige burgers best een duwtje in de rug om hun stem te gebruiken. In dit opzicht zou ik democratie willen begrijpen als een collectief goed waarmee iedere burger gediend is en waartoe iedereen zijn steentje dient bij te dragen. Op die manier wordt duidelijk dat thuisblijvers eigenlijk vrijbuiters zijn: ze profiteren mee van de voordelen van de democratie, maar doen zelf geen moeite om ze in stand te houden. In een systeem met stemrecht heeft iedere burger inderdaad een motivatie om niet te gaan stemmen, omdat de verwachte kosten van deze inspanning voor het individu groter zijn dan de verwachte baten (die verwaarloosbaar zijn, omdat mijn stem zelden of nooit doorslaggevend zal zijn). Thuisblijven is daarom de enige rationele keuze¹⁴. Aangezien de opkomstplicht dit sanctioneert, rationaliseert het de keuze om te gaan stemmen en stelt het de collectieve voordelen van democratie veilig (die zijn immers veel groter dan het kleine individuele nadeel) (Lijphart, 1998: 8-9).

3.2. *De achtergrond van de principiële argumenten*

Een dergelijke consequentialistische redenering wordt door heel wat tegenstanders van de opkomstplicht op principiële gronden verworpen. Hun libertarische oppositie fundeert democratie op de idee dat iedere burger recht heeft op absolute vrijheid. Naast het feit dat ook bij opkomstplicht de keuzevrijheid blijft gegarandeerd, zou ik willen aantonen dat een dergelijke opvatting van democratie problematisch is. Zo suggereert ze dat enkel beslissingen bij consensus en unanimiteit democratisch zijn. Een democratie is echter waardevol precies omdat ze mensen in staat stelt samen beslissingen te nemen ondanks hun meningverschillen. Aangezien geen enkele politieke beslissingsprocedure toelaat dat ieder steeds zijn zin krijgt, wordt de vrijheid van sommigen onder hen onvermijdelijk af en toe ingeperkt (Christiano, 2001: 3415)¹⁵. Volhouden dat een overheidsinterventie enkel legitiem is als ze de vrijheid van alle burgers vergroot, zoals libertariërs doen, maakt politiek samenleven dan ook onmogelijk.

¹⁴ Theoretici uit het domein van de zogenaamde ‘public choice’, spreken daarom van “rational abstention” (Downs, 1957: 260-276). Omdat hun economische model niet kan verklaren waarom mensen toch in relatief grote getale hun stemrecht uitoefenen, hebben ze het over “the paradox of voting” (Mueller, 2003: 303-332). De huidige opkomst in landen met stemrecht kan verklaard worden door te stellen dat heel wat mensen niet zozeer gaan stemmen om er persoonlijk voordeel uit te halen, zoals ‘public choice’ auteurs veronderstellen, maar gemotiveerd zijn door een sterk gevoel van burgerlijke plicht. Een erosie van dit plichtsbefes zou ook onmiddellijk de hierboven vermelde dalende opkomst kunnen verklaren.

¹⁵ Om te weten of een dergelijke inperking geoorloofd is, dient men deze af te wegen ten opzichte van de overige waarden en principes die in het geding zijn, zoals de lagere representativiteit van verkiezingen met een lage opkomst (Lijphart, 1998: 10). In een democratie dient men echter ook te luisteren naar de opinie van de bevolking zelf. Bij gebrek aan enquêtes in België kan men enkel verwijzen naar de standpunten van de Belgische politieke partijen, waar voorlopig geen meerderheid bestaat voor het afschaffen van de opkomstplicht (Sterck, 2000: 162-174).

In tegenstelling tot hun nadruk op de vrije keuze van burgers om al dan niet hun rechten uit te oefenen, is volgens mij niemand volledig vrij van verplichtingen tegenover zijn medeburgers en de samenleving. Zo dient men steeds bepaalde plichten te vervullen om te vermijden dat de werking van het democratische politieke bestel instort. Hiertoe behoren het betalen van belastingen, het naleven van de wet, het voldoen aan de juryplicht en het kiezen van vertegenwoordigers¹⁶. De gedachte dat democratische rechten niet volledig vrijblijvend zijn, maar steeds gepaard gaan met plichten is erg actueel. Zo staat ze bijvoorbeeld centraal in het laatste Vlaamse regeerakkoord: “vrijheid, rechten en zelfontplooiing zijn onlosmakelijk verbonden met plichten en verantwoordelijkheden voor elkaar en voor de gemeenschap” (Vlaamse Regering, 2004: 5). Zoals blijkt uit een redevoering van de Atheense staatsman Pericles, dateert ze echter reeds van de oorsprong van de democratie: “we do not say that a man who takes no interest in the business of government is a man who minds his own business; we say he has no business here at all” (Thucydides, 1972: 147)¹⁷.

Precies omdat iedereen belang heeft bij een goed functionerende democratie, vat ik participatie niet op als een vrijblijvend recht, maar als een plicht van elke burger tegenover de samenleving. Men kan dus stellen dat burgers de plicht hebben om begaan te zijn met het algemeen belang, op zijn minst die ene keer dat ze de kans krijgen een mandaat te geven aan anderen die dit vervolgens in hun plaats zullen doen (Hill, 2002: 93-95). Overheden hebben daarom alle recht en reden om deze plicht te formaliseren in wetten en af te dwingen. Omdat een representatieve democratie behelst dat de overheid regeert met de instemming van het volk, kan ze niet overleven als het volk niet af en toe zijn instemming vernieuwt. In dit opzicht kan men de burgers wel degelijk verplichten hun stemrecht uit te oefenen. In tegenstelling tot wat principiële tegenstanders beweren, bevindt dit zich niet in strijd met, maar in het verlengde van dit duur verworven recht.

4. Een pleidooi

In het maatschappelijke en politieke debat over de opkomstplicht vertrouwen de tegenstanders meestal op het argument dat een dergelijke aantasting van de individuele vrijheid principieel ontoelaatbaar is in een democratie. Ik heb geprobeerd aan te tonen dat dit op twee manieren kan weerlegd worden. Ten eerste staat, dankzij de huidige institutionele garanties, deze vrijheid niet zo sterk onder druk als wordt gesuggereerd: de geheime stemming garandeert nog steeds de nodige keuzevrijheid. Ten tweede blijkt hun onderliggende, libertarische invulling van democratie erg problematisch te zijn. Vanuit een anti-elitaire opvatting van democratie heb ik geargumenteed dat zoveel mogelijk burgers moeten gestimuleerd worden deel te nemen. Het belang van de democratie le-

¹⁶ Deze voorbeelden maken duidelijk dat het vervullen van plichten bijdraagt tot het in stand houden van de drie machten van de moderne staat. Zo garanderen belastingen de continuïteit van de staat in zijn geheel en dus ook van de overheid of uitvoerende macht. De wet en de juryplicht garanderen de continuïteit van de rechterlijke macht. Verkiezingen garanderen de continuïteit van de wetgevende macht. Steeds dienen burgers te participeren om te voorkomen dat het systeem in elkaar stuikt of zijn legitimiteit verliest.

¹⁷ In de Atheense democratie werd deelnemen aan verkiezingen reeds als een burgerlijke plicht beschouwd. In plaats van thuisblijvers te beboeten, werden burgers betaald als ze kwamen opdagen (Hicks, 2002: 63).

gitimeert dat men van de burgers de kleine moeite vraagt om zich aan te melden aan het stembureau. Door de minder gegoede groepen uit de samenleving te motiveren van zich te laten horen, garandeert dit bovendien dat er op het politieke niveau rekening wordt gehouden met hun belangen.

Dit consequentialistische argument vindt zijn neerslag in het principe dat iedere stem belangrijk is in een democratie. De opkomstplicht heeft in dit opzicht een belangrijke symboolfunctie, aangezien het een krachtig signaal stuurt naar iedere burger dat zijn stem telt. Door hem aan te sporen zijn kostbare stem te uiten, is het in staat hem te betrekken in het politieke gebeuren. Op die manier heeft de opkomstplicht er mede voor gezorgd dat de Belgische democratie één van de meest inclusieve is van de hele wereld.

Literatuur

Alle empirische gegevens over opkomst verwijzen, indien anders vermeld, naar nationale parlementaire verkiezingen en komen van het International Institute for Democracy and Electoral Assistance (IDEA). De data zijn beschikbaar op hun website: <http://www.idea.int/vt/index.cfm>

ACKAERT J. & DE WINTER L. (1996), *Electoral Absenteeism and Potential Absenteeism in Belgium*, Presented at the annual meeting of the American Political Science Association, San Francisco.

BARTLETT A. & MURRAY A. (2000), *Minority Report: Inquiry into the 1998 Federal Election*, presented before the Australian Parliament on May 31, 2000, 170-174, online op: <http://www.aph.gov.au/house/committee/em/elect98/minorityreports.pdf>

BILLIET J. (2001), *Opkomstplicht of vrijheid om al of niet te gaan stemmen?*, Leuven, ISPO-Bulletin 2001/44, online op: <http://www.kuleuven.ac.be/sociologie/download/ispo/stemrecht.pdf>

BURNHAM W.D. (1987), 'The Turnout Problem' in REICHLY A.J. (ed.) (1987), *Elections American Style*, Washington DC, Brookings Institution, 97-133.

CHRISTIANO T.D. (2001), 'Democracy: Normative Theory' in SMELSER N.J. & BALTES P.B. (eds.) (2001), *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*, Amsterdam, Elsevier, 3413-3418.

CIA (Central Intelligence Agency) (2003), *The World Factbook. Field Listing – Suffrage*, online op: <http://www.cia.gov/cia/publications/factbook>.

DAHL R.A. (2001), 'Democracy' in SMELSER N.J. & BALTES P.B. (eds.) (2001), *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*, Amsterdam, Elsevier, 3405-3408.

DE MORGEN (2004), 'Blok verliest helft kiezers bij afschaffing stemplicht', 27 oktober 2004.

DOWNS A. (1957), *An Economic Theory of Democracy*, New York, Harper and Row.

- EP (European Parliament) (2004), *Turnout Trends at European Elections*, online op: http://www.elections2004.eu.int/ep-election/sites/en/results1306/turnout_ep/turnout_table.html
- FREEDOMHOUSE (1999), *Democracy's Century. A Survey of Global Political Change in the 20th Century*, online op: <http://www.freedomhouse.org/reports/century.pdf>
- FREEDOMHOUSE (2003), *Freedom in the World 2003*, online op: <http://www.freedomhouse.org/research/freeworld/2003/democracies.pdf>
- FREEDOMHOUSE (2004), *Freedom in the World 2004. Gains for Freedom amid Terror and Uncertainty*, online op: <http://www.freedomhouse.org/research/freeworld/2004/essay2004.pdf>
- HICKS B.M. (2002), 'The Voters' Tax Credit', *Policy Options of the Institute for Research on Public Policy*, 23, 4, 63-68, online op: <http://www.irpp.org/po/archive/may02/hicks.pdf>
- HILL L. (2002), 'On the Reasonableness of Compelling Citizens to 'Vote': the Australian Case', *Political Studies*, 50, 1, 80-101.
- HIRCZY W. (1994), 'The Impact of Mandatory Voting Laws on Turnout: A Quasi-Experimental Approach', *Electoral Studies*, 13, 1, 64-76.
- HOOGHE M. & PELLERIAUX K. (1997), 'Afschaffing van de kiesplicht: een simulatie', *Samenleving en Politiek*, 4, 8, 5-14.
- HOOGHE M. & PELLERIAUX K. (1998), 'Compulsory Voting in Belgium: An Application of the Lijphart Thesis', *Electoral Studies*, 17, 4, 419-424.
- IDEA (International Institute for Democracy and Electoral Assistance) (2002), *Voter Turnout Since 1945: A Global Report*, online op: http://www.idea.int/publications/turnout/VT_screenopt_2002.pdf
- IDEA (International Institute for Democracy and Electoral Assistance) (2004), *Voter Turnout in Western Europe Since 1945*, online op: http://www.idea.int/downloads/Voter_Turnout_Draft.pdf
- JACKMAN R.W. (1987), 'Political Institutions and Voter Turnout in the Industrial Democracies', *American Political Science Review*, 81, 2, 405-423.
- JACKMAN S. (2001), 'Voting: Compulsory' in SMELSER N.J. & BALTES P.B. (eds.) (2001), *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*, Amsterdam, Elsevier, 16314-16318.
- LIJPHART A. (1997), 'Unequal Participation: Democracy's Unresolved Dilemma', *American Political Science Review*, 19, 1, 1-14.
- LIJPHART A. (1998), 'The Problem of Low and Unequal Voter Turnout – and What We Can Do About It', *Political Science Series*, 54, 1-13, online op: http://www.ihs.ac.at/publications/pol/pw_54.pdf

- LIJPHART A. (1999), *Patterns of Democracy, Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries*, New Haven, Yale University Press.
- MUELLER D.C. (2003), *Public Choice III*, Cambridge, Cambridge University Press.
- NEWMAN G. (1997), *Voter Turnout. Research Note 29 1996-97*, online op:
<http://www.aph.gov.au/library/pubs/rn/1996-97/97rn29.htm>
- NIEWSBLAD (2004), *VLD wil sanctie niet-stemmers afschaffen*, 14 mei 2004.
- STERCK M. (2000), *Stemrecht in plaats van stemplicht? Een toetsing van het politieke discours aan de hand van bestaande survey-onderzoeken omtrent het behoud of de afschaffing van de opkomstplicht bij de Belgische verkiezingen*, Leuven, Diss. Lic. Politieke Wetenschappen.
- THUCYDIDES (1972), *History of the Peloponnesian War*, vert. R. Warner, Baltimore, Penguin Classics.
- USCB (US CENSUS BUREAU) (2004), *Countries Ranked by Population: 2004*, online op: <http://www.census.gov/cgi-bin/ipc/idbrank.pl>
- VANMAERCKE L. (1993), 'De stemplicht in vraag gesteld', *Nieuw Tijdschrift voor Politiek*, 9, 2, 63-78.
- VAUTMANS H., TURTELBOOM A. & CHEVALIER M. (2004a), *Voorstel van verklaring tot herziening van artikel 62, derde lid, van de Grondwet ten einde de stemplicht af te schaffen*, 16 juni 2004, online op:
<http://www.dekamer.be/FLWB/pdf/51/1217/51K1217001.pdf>
- VAUTMANS H., TURTELBOOM A. & CHEVALIER M. (2004b), *Wetsvoorstel tot opheffing van titel VI van het Kieswetboek*, 16 juni 2004, online op:
<http://www.dekamer.be/FLWB/pdf/51/1218/51K1218001.pdf>
- VERBA S. & NIE N.H. (1972), *Participation in America: Political Democracy and Social Equality*, Chicago, University of Chicago Press.
- VLAAMSE REGERING (2004), *Regeerakkoord 2004. Vertrouwen geven, verantwoordelijkheid nemen*, online op:
<http://www.politics.be/downloads/vlaamsregeerakkoord2004.pdf>